

СУД-ЭКСПЕРТЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ ВА КОНЦЕПТУАЛ ТУЗИЛМАСИ: ИЛМИЙ БИЛИШ ҲАМДА ПРОЦЕССУАЛ ШАКЛНИНГ ДОКТРИНАЛ ИНТЕГРАЦИЯСИ

Нуритдинов Жамшидхон Мамутхонович

Тошкент давлат юридик университети мустақил тадқиқотчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20085196>

Аннотация

Мазкур мақолада суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий табиати назарий-доктринал нуқтаи назардан қайта таҳлил қилинади. Тадқиқотда ушбу институтнинг икки мустақил, бироқ ўзаро узвий боғлиқ қатлами – илмий-билиш мазмуни ва процессуал-ҳуқуқий шакли – дихотомик эмас, балки интеграл, бир-бирини конститутив тарзда такрорламайдиган ва тўлдирадиган муносабат орқали ифодаланади. Муаллиф процессуалистик ва эпистемологик мактаблар тарафидан илгари сурилган таърифларни синтез нуқтасида қайта кўриб чиқади ва суд-экспертлик фаолиятини *sui generis* ҳуқуқий ҳодиса сифатида тавсифлайди. Ишда фаолиятнинг олти конститутив элементидан иборат тузилмавий модели тақдим этилади ҳамда экспертнинг мустақиллик принципи учта ўлчам – институционал, процессуал ва методологик – даражасида талқин қилинади. Яқунда “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуннинг норматив бўшлиқлари аниқлаб берилди ва уни тизимли модернизациялаштириш бўйича ҳуқуқий-доктринал таклифлар шакллантирилади.

Калит сўзлар: суд-экспертлик фаолияти; ҳуқуқий табиат; илмий билиш; процессуал шакл; эксперт мустақиллиги; илмий валидлик; *sui generis* институт; эксперт хулосаси; норматив бўшлиқ; доктринал реконструкция.

Замонавий ҳуқуқий давлатда одил судловни таъминлашнинг асосий ишончилилик кафолатларидан бири – фактик ҳолатларни илмий жиҳатдан асосланган тарзда аниқлаш имкониятидир. Иш юритилаётган масаланинг табиати ҳаётнинг турли соҳалари – тиббиёт, биология, ахборот технологиялари, иқтисодиёт, қурилиш-техник масалалар – билан боғлиқ бўлганда, ҳуқуқни қўлловчи орган оддий юридик асослашлар билан кифояланиб қола олмайди. Айни шу нуқтада суд-экспертлик фаолияти ҳақиқатни аниқлаш жараёнига алоҳида гносеологик унсур сифатида киради ва унинг муҳимлиги шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бир қаторда, суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий табиати ҳозиргача доктринал жиҳатдан мутаносиб талқинга эга эмас. Бир қанча тадқиқотчилар уни тор маънода процессуал ҳаракат сифатида талқин қилсалар, бошқалари – ушбу фаолиятнинг илмий-эпистемологик мазмунини бирламчи деб ҳисоблайдилар. Мазкур қарашларнинг бирёқлама ифодаланиши соҳанинг ҳуқуқий моделини мустаҳкамлашда муайян қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради: эксперт хулосасининг далилий мақоми, ишда экспертнинг ҳуқуқий ҳолати, унинг иштирокидаги ҳуқуқий чегаралари, ҳамда экспертлик муассасасининг институционал моҳияти бу масалада қандай позиция эгалланганлигига бевосита боғлиқ.

Мақоланинг илмий мақсади – суд-экспертлик фаолиятининг икки тарихий доктринал қатламини интеграл назарий тушунча сифатида қайта тиклашдан иборат. Бу мақсадга эришиш учун қуйидаги тадқиқот вазифалари бажарилади: биринчидан,

мавжуд назарий ёндашувлар синчиклаб таҳлил қилинади; иккинчидан, фаолиятнинг тузилмавий элементлари муаллифлик нуқтаи назари асосида қайта реконструкция қилинади; учинчидан, эксперт мустақиллиги ва илмий валидлик принципларининг ҳуқуқий мазмуни ўрганилади; тўртинчидан, миллий қонунчиликдаги норматив бўшлиқлар аниқланиб, уларни ҳал қилиш бўйича аниқ тақлифлар шакллантирилади.

Ишда мантиқий, доктринал-догматик, қиёсий-ҳуқуқий ҳамда тизимли-таҳлилий усуллардан фойдаланилди. Тадқиқотнинг асосий манбавий пойдеворини миллий қонунчилик ҳужжатлари, илмий монографиялар, илмий мақолалар ва халқаро стандарт ҳужжатлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, унда суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий табиати икки тарихий мактаб – процессуалистик ва эпистемологик – ўртасидаги бирёқлама танлов сифатида эмас, балки уларнинг конститутив тарзда бирлаштирилган синтетик-доктринал моделига айлантириб қаралади. Шу нуқтаи назардан, мақола fragmentary ёндашувларни енгиб ўтишга ва назарий-методологик мукамалликка эришишга йўналтирилган.

Суд-экспертлик фаолиятининг моҳияти бўйича доктринал муҳокама XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзининг инсулар шаклланиш босқичини бошидан кечирган. Шу даврдан буён фаолиятнинг назарий ифодаси иккита фундаментал йўналишда кенгайиб борди.

Биринчи – процессуалистик – йўналиш суд-экспертизани муайян суд иши доирасида амалга ошириладиган ҳуқуқий-процессуал ҳаракат сифатида талқин қилади. Ушбу қарашнинг манбаи XIX аср немис цивилистикасига бориб тақалади ва кейинчалик совет ҳуқуқшунослигида янада ривожлантирилди¹. Тарафдорлар экспертизани тергов ҳаракатлари тизимининг бир унсури сифатида тавсифлайдилар; уларнинг нуқтаи назари бўйича, экспертнинг иши процессуал нормалар бўйсунувчи ҳамда исботлаш фаолиятининг функционал қисми ҳисобланади.

Иккинчи – эпистемологик – йўналиш экспертизанинг илмий-билиш моҳиятини олдинги планга чиқаради. Р.С. Белкин ушбу мактабнинг асосий вакилларида бири сифатида экспертизани “далилий аҳамиятга эга маълумотларни олишга йўналтирилган махсус илмий тадқиқот” сифатида таърифлайди². Е.Р. Россинская мазкур ёндашувни конкретлаштирган ҳолда, экспертизани “процессуал шаклда расмийлаштирилган илмий билиш жараёни” сифатида тавсифлаб, ушбу икки ўлчам ўртасидаги муносабатни ҳамтақсимлик нуқтаи назаридан тавсифлайди³.

Эпистемологик мактабнинг яна бир муҳим намояндаси – Л.Е. Владимиров – экспертни иш моҳиятига кўра “илмий судья” сифатида тавсифлайди⁴. Бу ифода жуда фасиҳ метафора саналса-да, ҳуқуқий-доктринал жиҳатдан янада чуқурроқ маънога эга: эксперт ҳақимлик функциясини бажармайди (унинг хулосаси якуний ҳукм эмас), бироқ унинг тадқиқоти суд билишининг гносеологик инфраструктурасини шакллантиради. Илк европалик процессуалистлар – К. Миттермайер, Ж. Бонье, Я. Ярке – экспертизани

¹Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. – Москва: Норма, 2009. – С. 41.

²Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. – Москва: Юристъ, 2001. – Т. 2. – С. 257.

³Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – Москва: Норма – Инфра-М, 2018. – С. 64.

⁴Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. – Тула: Автограф, 2000. – С. 97.

мустақил далил тури сифатида тан олиш зарурлигини изчил равишда асослаб бердилар⁵.

Ўзбекистон қонунчилигида суд-экспертизасининг норматив таърифи “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланган: суд экспертизаси – фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда иш ҳолатларини аниқлашга қаратилган ҳамда суд эксперти томонидан фан, техника, санъат ёки хунар соҳасидаги махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва хулоса беришдан иборат бўлган процессуал ҳаракатдир⁶. Бу таъриф процессуалистик ёндашувга бирмунча мойил, бироқ “махсус билимлар асосида” ифодаси орқали эпистемологик мазмунни ҳам тан олади. Мазкур формула, доктринал жиҳатдан, икки нуқтаи назарни компромисс тарзида бирлаштиришга уринишдир.

Муаллифнинг назарий нуқтаи назарига кўра, икки мактаб ўртасидаги бу қарама-қаршилик дихотомик усулда ҳал этилмайди ва бунинг доктринал заминлари мавжуд. Суд-экспертлик фаолияти – мазмун ва шакл бирлигида намоён бўлган *sui generis* ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, унда илмий мантиқ ва процессуал мантиқ бир-бирини инкор этмайди, балки айни бир интеграл функционал тузилмани ташкил этади. Илмий тадқиқот мазкур ҳолатда ҳуқуқий мақсадга – иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлашга – бўйсундирилган бўлса-да, унинг ички қонуниятлари илмий мантиқ томонидан бошқарилади. Бошқача айтганда, ҳуқуқ илмий мазмунни замбил қилиб эмас, балки ўзига хос “институционал қобиқ” сифатида қамраб олади.

Ушбу синтетик ёндашув бир қанча натижаларга олиб келади. Биринчидан, эксперт хулосасини баҳолашда суд процессуал шаклнинг мавжудлиги билан кифояланмаслиги, балки илмий мазмуннинг қандай шаклланганлигини ҳам текшириши лозим. Иккинчидан, экспертнинг ҳуқуқий мақоми унинг ички автономияси билан ажратилган бўлади: у ҳакамга бўйсунмайди, бироқ ҳакам уни ўз эътиборидан четда қолдиришига ҳақли эмас. Учинчидан, экспертиза муассасаларининг институционал маъноси шунчаки тергов ёрдамчиси сифатида эмас, ҳалол билишнинг автоном ишлаб чиқарувчиси сифатида талқин қилиниши лозим.

Доктринал жиҳатдан, мазкур икки таркибий ўлчам – илмий ва процессуал – орасидаги бирлашма уч даражадаги синтез сифатида ифодаланиши мумкин. Биринчи даражада илмий метод процессуал шартлар орқали аниқланган тадқиқот предметига қаратилади – бу тадқиқот мақсадининг ҳуқуқий йўналганлиги. Иккинчи даражада илмий-методологик чегараланиш қонун томонидан белгиланган процессуал кафолатлар билан мустаҳкамланади – эксперт ҳуқуқлари, ҳужжатлаштириш стандартлари, рад этиш институти. Учинчи даражада эксперт хулосаси ҳуқуқий-исботий мақомга эга бўлади ва у далил сифатида процессуал муҳокамага кўшилади. Бу учлама синтетик ҳаракат суд-экспертлик фаолиятининг моҳиятини доктринал жиҳатдан тўлиқ ёритишга имкон беради⁷.

⁵Полянский Н.Н. Доказательства в иностранном уголовном процессе // Учёные труды ВЮОН. – Москва, 1946. – Вып. VIII. – С. 96–104.

⁶Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 1 июндаги “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуни. 3-модда // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 22. – 178-модда.

⁷Зайцева Е.А. Реализация состязательных начал при применении специальных познаний в уголовном судопроизводстве. – Волгоград: ВА МВД России, 2006. – С. 78.

Илмий-доктринал ёндашувни тарихий контекстда ҳам ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Қадимий ҳуқуқий тизимларда махсус билимлардан фойдаланиш ўз даври учун эмпирик-эпистемологик феномен сифатида намоён бўлган: Ҳаммурапи қонунлари тиббий хатоларни баҳолашда табиб мутахассислиги ёки рим ҳуқуқида ер ўлчаш ва ҳужжатлар таҳлилида махсус билимга эга бўлган шахс иштироки шу жиҳатдан характерли. XVIII асрнинг охиридан бошлаб, англосаксон ҳуқуқида *Folkes v. Chadd* (1782) иши экспертнинг хулосасига далил сифатида қонуний асос беради ва шу нуқтадан экспертизанинг ҳуқуқий институт даражасига кўтарилиши бошланди. XX аср эса, *Frye* стандарти (1923) ва кейинчалик *Daubert* қарорида (1993) илмий валидлик мезонлари ҳуқуқий моделга интеграция қилинган давр сифатида тарихга кирди. Ушбу тарихий йўлни кузатиш бир муҳим хулосага олиб келади: суд-экспертизанинг ҳуқуқий моҳияти дастлаб эмпирик ёрдам, кейинчалик процессуал восита, ҳозирги пайтда эса – илмий валидлик орқали қафолатланган институционал билиш фаолияти сифатида шакллантирилмоқда.

Назарий жиҳатдан тўғри ва мукамал доктринал моделни шакллантириш учун суд-экспертлик фаолиятини оддий таърифли формула эмас, балки ўзаро уйғунлашган элементлар тизими сифатида тасаввур этиш мақсадга мувофиқдир. Муаллиф фаолиятнинг олти конститутив элементини ажратиб таклиф қилади.

Биринчи – *компетенция элементи*. Суд эксперти фақат расмий мақомга эга бўлгани учунгина эмас, балки муайян соҳада амалда йиғилган малака ва тажрибага эга бўлгани учун эксперт ҳисобланади. Замонавий суд амалиёти *Daubert v. Merrell Dow* стандарти орқали ўрнатилган мезонларга мувофиқ, экспертнинг билими нафақат расмий жиҳатдан, балки шу соҳада илмий жамоатчиликка маълум бўлган методологик мезонлар асосида баҳоланиши шарт⁸. Миллий қонунчилик доирасида эса экспертнинг компетентсиясини баҳолашнинг ягона ва ишончли механизми ҳозиргача мавжуд эмаслиги асосий норматив бўшлиқлардан биридир.

Иккинчи – *тадқиқот объекти элементи*. Эксперт моддий объектлар (ашё, ҳужжат, биологик намуна, ёзма манба) ёки номоддий объектлар (рақамли излар, метамаълумотлар, дастурий манбалар) билан ишлайди. Объектнинг табиати тадқиқот турини ҳамда уни амалга оширишнинг методологик асосини белгилаб беради. Ҳозирги вақтда рақамли изларнинг кенгайиши ва уларнинг исбот сифатидаги ўзига хослиги анъанавий ёндашувлар билан кифояланмайдиган янги муаммоларни вужудга келтирмоқда⁹.

Учинчи – *методологик элемент*. Эксперт хулосаси умумий мулоҳаза эмас, балки илмий ҳамжамият томонидан валидация қилинган методлар асосида олинган натижадир. Кузатиш, таққослаш, эксперимент, моделлаштириш, статистик ишлов, инструментал тадқиқот каби гносеологик усуллар ушбу элементнинг асосий таркибини ташкил этади. Методологиянинг ишончилиги акредитация ва валидация институтлари орқали қафолатланиши лозим.

⁸Saks M.J., Faigman D.L. Failed forensics: how forensic science lost its way and how it might yet find it // Annual Review of Law and Social Science. – 2008. – Vol. 4. – P. 149–171.

⁹Жумабоев А.Х. Жиноят процессида махсус билимлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари. Монография. – Тошкент: ТДЮУ, 2019. – 96 б.

Тўртинчи – *процессуал қобиқ*. Илмий жараён ҳуқуқий тан олиниши учун экспертизани тайинлаш, объектларни тақдим этиш, эксперт олдига саволлар қўйиш, тадқиқотнинг ўтказилиши ва хулосанинг расмийлаштирилиши қонун билан белгиланган қатъий процедуралар занжири орқали амалга оширилиши шарт. Ушбу қобиқ илмий мазмунни процессуал ҳақиқат майдонига олиб киради¹⁰.

Бешинчи – *ҳужжатлаштириш элементи*. Эксперт хулосаси шунчаки натижа эмас, балки эксперт қандай йўл орқали ушбу натижага келганини ёритувчи ҳужжатдир. Унинг таркиби, мантиқий боғланиши ва шаффофлиги хулосанинг исботий қийматини белгилайди. Хулоса фактик аниқликни таъминлаб бериш билан бирга, бошқа шахсларнинг уни рад этиш ёки текшириш имкониятини ҳам сақлаб қолишга хизмат қилиши керак¹¹.

Олтинчи – *эксперт хулосасини баҳолаш элементи*. Суд эксперт хулосасини бошқа далиллар билан ўзаро мутаносиб тарзда баҳолайди. Бу баҳолаш эркин далилларни баҳолаш принципи асосида амалга оширилади, бироқ суд эксперт хулосасини шунчаки сезги асосида рад эта олмайди: тегишли инкор қилиш илмий метод, методологик хато ёки муқобил тушунтиришга асосланган сезиларли мантиқий аргументацияни талаб этади¹².

Ушбу олти элементнинг ҳеч қайсиси алоҳида ҳолда суд-экспертлик фаолиятининг бутун моҳиятини қамраб ола олмайди. Улар фақат бирлашган тизим сифатида функционал-доктринал ҳақиқат ҳосил қилади. Бундай тузилмавий тушуниш қонунчилик ислоҳотларининг устувор йўналишларини белгилашда, ҳамда амалий-ҳуқуқий низоларни ҳал этишда кенг қўлланиши мумкин.

Тузилмавий моделнинг яна бир муҳим жиҳати – элементлар ўртасидаги функционал зиддиятларни англаш ва уларни ҳал қилиш йўллари топиш. Мисол учун, методологик мустақиллик процессуал шартларга бўйсунishi керак, бироқ ушбу шартлар илмий мантиқни бузмаслиги шарт. Хулосани расмийлаштириш мажбурияти илмий шаффофликни таъминлайди, бироқ у эксперт ҳуқуқларини жуда чегараламаслиги керак. Ушбу зиддиятлар – ислоҳий йўналишларни белгилашнинг муҳим назарий нуқталаридир.

Шу билан бирга, тузилмавий моделнинг муҳимлиги қонунчилик ислоҳотида ҳам, амалий-ҳуқуқий низоларни ҳал этишда ҳам ўз аксини топиши лозим. Хусусан, эксперт хулосасини баҳолашнинг суд амалиётида ягона мезонлари белгиланмаганлиги муаммоси, кўп жиҳатдан, мазкур олти элементнинг тегишли тарзда тенг кўриб чиқилмаслиги билан боғлиқ. Қонун ва процессуал кодекслар экспертизани тайинлаш ва ўтказиш қоидаларига кўпроқ эътибор қаратган бўлсалар-да, эксперт хулосасини баҳолаш ва уни рад этиш қоидаларини қониқарли даражада ишлаб чиқмаганлар.

Суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солиниши муайян принципиал тизимга бўйсунди. “Суд экспертизаси тўғрисида” ги Қонунда қонунийлик, мустақиллик,

¹⁰Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 184–193-моддалар // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1995. – № 2. – 5-модда.

¹¹Орлов Ю.К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам. – Москва: Юристъ, 1995. – С. 24.

¹²Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. – Москва: Норма, 2009. – С. 168.

холислик, илмий асосланганлик ва процесс иштирокчилари олдида тенглик принципилари мустақамланган¹³. Аммо мазкур принциплар деклар тарзда мустақамланиши уларни амалда самарали тарзда амалга оширишнинг кафолати бўлмайди.

Принципиал тизимнинг марказий ўқи – эксперт мустақиллиги принцидир. Унинг ҳуқуқий мазмуни уч ўлчамли тарзда таҳлил қилинади.

Биринчи ўлчам – *институционал мустақиллик*. Бу экспертиза муассасасининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва манфаатдор томонлардан ташкилий, моддий ва молиявий жиҳатдан мустақил бўлишини талаб этади. Институционал мустақиллик ишончнинг тизимли асоси ҳисобланади: фуқаро, манфаатдор томон ва жамоатчилик нафақат конкрет эксперт фаолиятининг, балки бутун экспертиза тизимининг ўзи бирор маъмурий иерархияга бўйсунмаслигини билиши лозим.

Иккинчи ўлчам – *процессуал мустақиллик*. Эксперт ўзининг конкрет ишда суд ёки тергов органининг бевосита кўрсатмаси, тазйиқи ёки таклифисиз хулоса бериш ҳуқуқига эга. Процессуал мустақиллик экспертизани ҳолис тўғрилашга мажбур қилиш ёки уни такрор кўриб чиқишга мажбур қилиш каби ҳолатларни истисно этади.

Учинчи ўлчам – *методологик мустақиллик*. Эксперт ўз тадқиқот методларини танлашда, тадқиқот режасини ишлаб чиқишда ва натижаларни талқин қилишда илмий принципларга бўйсунди, ва бу процесс манфаатдор томонларнинг истагига боғлиқ эмас. Методологик мустақиллик илмий валидликнинг асосий шартларидан биридир¹⁴.

Миллий қонунчиликда мустақилликнинг учала ўлчами ҳам ёрқин ифодаланмаган. Қонуннинг 7-моддасида мустақиллик умумий шаклда мустақамланган бўлса-да, унинг кафолатлари декларатив характер касб этмоқда. Хусусан, экспертга процессуал жараёнда тазйиқ ўтказилишига нисбатан махсус жинойи ёки маъмурий жавобгарлик алоҳида тарзда белгиланмаган; экспертиза муассасаларининг ваколатли соҳавий идоралар тузилмасига кириши уларнинг мутлақ автономиясини камайтиради; экспертнинг хулосасини ўзгартиришга мажбурлаш ҳолатлари алоҳида ҳуқуқбузарлик сифатида квалификацияланмаган.

Ушбу заифликларни енгиб ўтиш учун қуйидаги норматив юнгашиш чоратадбирларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ: биринчидан, экспертга ташқи бевосита тазйиқ ўтказилгани учун дифференциациялашган маъмурий ва жинойи жавобгарликни белгилаш; иккинчидан, экспертизани ўтказиш жараёнига асосиз аралашувни алоҳида ҳуқуқбузарлик сифатида тартибга солиш; учинчидан, эксперт хулосасини ўзгартиришга мажбурлаш ҳаракатини алоҳида квалификация бирлигида ажратиб кўрсатиш.

Илмий валидлик принципи мазкур тизимнинг иккинчи марказий унсуридир. Унинг амалий мазмуни – тадқиқотда фойдаланиладиган методларнинг илмий жамоатчилик томонидан тан олиниши, тегишли акредитация мавжудлиги ҳамда ҳалқаро стандартларга мувофиқлигини текшириш. ISO/IEC 17025 халқаро стандарти¹⁵ экспертиза лабораторияларининг техник ваколатлилигини баҳолаш бўйича базавий

¹⁴Соколовский З.М. Проблемы оценки заключения эксперта судом. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Харьков, 1968. – С. 18.

¹⁵ISO/IEC 17025:2017 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. – Geneva: ISO, 2017. – Кл. 4–7.

норматив ҳужжат ҳисобланади ва унинг миллий қонунчиликка интеграл тарзда жорий этилиши хулосаларнинг ҳалқаро тан олинишини таъминлайди.

Холислик принципи эса мустақиллик билан узвий боғлиқ, бироқ ундан фарқли. Мустақиллик – ташқи омилларга боғлиқ бўлмаслик, холислик эса экспертнинг ички тажриба ва ишончларидан холи бўлиш мажбуриятидир. Холисликнинг кафолатлари экспертни рад этиш институтининг кучайтирилиши, манфаатлар тўқнашуви қоидаларининг батафсил ишлаб чиқилиши ва эксперт ахлоқий кодексининг норматив мустаҳкамланиши орқали таъминланади¹⁶.

Принципиал тизимнинг мукамаллик даражасини баҳолашда муҳим бир жиҳат – ҳар бир принципнинг бошқалари билан ўзаро функционал боғлиқлигидир. Қонунийлик – илмий валидликнинг шакли, мустақиллик – холисликнинг шартли, илмий валидлик – баҳолашнинг асоси, тенглик принципи эса мазкур барча принципларнинг процессуал интегратори бўлиб хизмат қилади. Ушбу системли муносабат қонун матнида яққол ифодаланмаганлиги тегишли қонунчилик ислоҳининг назарий заминини шакллантиради.

Ўзбекистон Республикасида суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий регламентациясини белгилайдиган манбалар Конституция нормалари¹⁷, процессуал кодекслар, “Суд экспертизаси тўғрисида”ги махсус Қонун, Президент Фармонлари ва Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, шунингдек, идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўз ичига олади. Кўп даражали бу архитектура бир тарафдан тартибга солишнинг компликс табиатини таъминласа, иккинчи тарафдан, норматив коллизиялар ва маъно нуқсонлари эҳтимолини оширади.

Тадқиқот натижалари бу майдондаги қуйидаги асосий норматив бўшлиқларни аниқлашга имкон беради.

Биринчидан, амалдаги Қонун суд-экспертизасини процессуал ҳаракат сифатида тавсифлайди, бироқ уни мустақил процессуал ҳуқуқий институт сифатида тушунтирувчи концептуал нуқтаи назар таклиф этмайди. Бундай қарашнинг йўқлиги қонун матни, кодекс матни ва идоравий ҳужжатлар ўртасида мазмунан мутаносибсизликни вужудга келтиради.

Иккинчидан, эксперт мустақиллигини ифодалаш норматив декларация даражасида қолиб кетган. Мустақилликни ҳимоя қилувчи аниқ ҳуқуқий механизмлар, тазйиқ ўтказилгани учун жавобгарлик чоралари, манфаатлар тўқнашувига нисбатан батафсил қоидалар – барчаси ислоҳот талабида турган соҳалардир.

Учинчидан, давлат ва нодавлат экспертлар ўртасидаги муносабатлар асимметрик ҳолатда. 2019 йилда қабул қилинган Президент Қарори¹⁸ билан нодавлат экспертлик ташкилотлари тизими шакллантирилган бўлса-да, уларнинг муассасавий мақоми, акредитациядан ўтиш тартиби, давлат ва нодавлат экспертлар хулосалари ўртасидаги

¹⁶Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. – Москва: Норма, 1998. – С. 102.

¹⁷Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 2023 йил 30 апрелдаги референдум натижаларига кўра янги таҳрирда қабул қилинган. 11, 26, 109-моддалар.

¹⁸Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги ПҚ–4125-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2019. – № 3. – 21-модда.

процессуал тенглик ҳамда уларнинг бир ёки бир-неча ишда биргаликда иштирок этиш қоидалари тегишли даражада ишлаб чиқилмаган.

Тўртинчидан, рақамли ўлчам – электрон далиллар, рақамли криминалистика, сунъий интеллект асосидаги тадқиқотлар, биометрик таҳлил – миллий норматив-ҳуқуқий базада деярли ифодаланмаган. Қонун ўзининг ҳозирги шаклида рақамли трансформация талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди ва бу амалиётда жиддий тушунмовчиликларга олиб келмоқда.

Бешинчидан, экспертизани ўтказиш муддатлари ҳақидаги қоидалар суд иши сифатига жиддий таъсир қилади. Қонуннинг 17-моддасига “Суд экспертизаси ўттиз кундан ошмаган муддатда ўтказилади. Мураккаб экспертизалар бўйича мазкур муддат фақат асосли процессуал қарор билан узайтирилиши мумкин” деган норманинг киритилиши процессуал аниқликни таъминлашга, экспертнинг масъулиятини ошириш ҳамда ишларни кечиктиришга йўл қўймасликка хизмат қилади.

Олтинчидан, ҳалқаро стандартлар – айниқса ISO/IEC 17025 ва ENFSI томонидан ишлаб чиқилган best practice manuals – ни миллий тизимга интеграциялашнинг ҳуқуқий чегаралари аниқ кўрсатилмаган. Лабораторияларни акредитациялаш, методологик стандартларни юритиш ҳамда ҳалқаро мониторинг механизмларининг қонун даражасида тан олиниши мазкур масалаларни ҳал этишга кўмаклашади¹⁹.

Шу билан бирга, экспертиза муассасаларининг институционал статуси масаласи ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Хорижий тажриба шуни кўрсатадики, экспертиза тизимининг самарадорлиги унинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан институционал ажратилишига боғлиқ. Скандинавия мамлакатларидаги марказлаштирилган миллий экспертиза марказлари модели, Германиядаги адлия вазирлиги тизимидаги мустақил институтлар, Нидерландиядаги ажратилган форенсик муассаса – барчаси экспертизанинг ишончлилигини оширишнинг хорижий тажрибалари сифатида диққатга сазовор. Ўзбекистонда ҳам экспертиза муассасаларини ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тузилмасидан тубдан ажратиш ва уларга бюджет, кадр, методологик мустақилликни таъминлайдиган институционал статусни бериш масаласи ўрганилиши лозим.

Етакчи назарий хулоса шундан иборатки, “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонунни замонавий доктрина ва ҳалқаро стандартлар асосида тубдан янгилаш зарурдир. Бу йўналишда 2021–2025 йилларга мўлжалланган Концепция муҳим қадам бўлганлигини таъкидлаш керак²⁰. Биринчи навбатда қўйидаги норматив блоклар ишлаб чиқилиши лозим: (а) суд-экспертлик фаолиятининг яхлит ҳуқуқий таърифи ва принциплар тизими; (б) экспертнинг учала ўлчамдаги мустақиллигини амалда таъминлайдиган механизмлар; (в) давлат ва нодавлат экспертлар учун ягона акредитация ва малакавий тизим; (г) рақамли экспертизани ҳуқуқий тартибга солиш; (д) ҳалқаро стандартларга

¹⁹Усов А.И., Омельянюк Г.Г., Хазиев Ш.Н. Стандартизация судебно-экспертной деятельности: международный и национальный опыт // Теория и практика судебной экспертизы. – 2017. – № 3 (47). – С. 6–17.

²⁰Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 июлдаги ПФ–6256-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида суд-экспертлик фаолиятини ривожлантиришнинг 2021–2025 йилларга мўлжалланган концепцияси”.

мослашиш протсудуралари; (е) эксперт компетенциясини баҳолаш бўйича умумий мезонлар тизими.

Қонунни модернизациялашда фақат норматив матнларни эмас, балки уларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган институционал механизмларни ҳам жорий этиш зарур. Хусусан, ягона миллий экспертизалар реестри, методологиялар давлат реестри, эксперт малакасини баҳолаш комиссияси, метрологик ва методологик валидация маркази – барчаси замонaviй экспертизани шакллантиришнинг конститутив элементлари ҳисобланади. Шу билан биргаликда, қонунчилик ислоҳоти ҳуқуқни қўллаш амалиётининг тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, иштирокчи манфаатдор томонлар – суд, тергов, прокуратура, адвокатура, нодавлат экспертлик муассасалари – билан кенг муҳокамани талаб этади.

Бундан ташқари, замонaviй технологияларнинг жорий этилиши – сунъий интеллект, машина ўрганиш алгоритмлари, рақамли криминалистика, биометрик идентификация – суд-экспертиза тизимини янги парадигма даражасига кўтариши кутилмоқда. Аммо ушбу технологияларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳозиргача аниқ белгиланмаган ва бу ўз навбатида яна бир норматив бўшлиқ сифатида намоён бўлади. Алгоритмик хулоса – у эксперт хулосаси ҳисобланадими ёки фақат ёрдамчи восита сифатидами? Сунъий интеллект асосида олинган натижани эксперт қандай шарҳлайди ва унинг ҳақидаги жавобгарлик кимга юкланади? Ушбу саволлар ҳозирги қонун матнида ўз аксини топмаган ва уларни замонaviй ҳуқуқий-доктринал назария доирасида аниқлаб бериш муҳим вазифа сифатида қолади.

Бундан ташқари, ушбу йўналишдаги ҳуқуқий ислоҳотлар одил судловнинг сифатини ошириш ҳамда инсон ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилиниш кафолатларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу нуқтаи назардан, доктринал ислоҳот фақат техник-юридик жараён эмас, балки конституциявий аҳамиятга эга стратегик вазифадир.

Суд-экспертлик фаолияти ҳуқуқий-доктринал жиҳатдан илмий билиш ва процессуал шакл уйғунлигида намоён бўладиган *sui generis* ҳодисадир. У ҳамма шаклий мезонларга ҳам, ҳамма илмий мезонларга ҳам бўйсунувчи интеграл фаолият тури бўлиб, унинг мазмунини бирёқлама дихотомик тарзда тушунишга уриниш доктринал хато ҳисобланади. Бундай фаолиятнинг тўғри ҳуқуқий тушунчаси унинг алоҳида институтсионал ҳолатини белгилаб беради ва унинг ислоҳ йўналишларини қандай сайлаш зарурлигини шакллантиради.

Миллий қонунчилик ушбу жиҳатдан ҳозиргача барча конститутив элементларни тенг тарзда тарбибга солмаган. Эксперт мустақиллиги ва илмий валидлик принципларини амалга оширишнинг механизмлари, экспертизанинг процессуал мақомини аниқлаштириш, акредитация тизимини ишга тушириш, рақамли экспертизанинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва ҳалқаро стандартларга мутаносибликни таъминлаш – суд-экспертлик соҳасидаги концептуал модернизациянинг устувор йўналишларидир.

Кейинги тадқиқот истиқболлари сифатида қуйидагилар алоҳида аҳамият касб этади: эксперт мустақиллигини амалда таъминловчи механизмларнинг эмпирик самарадорлигини ўлчаш; сунъий интеллект асосидаги экспертизанинг ҳуқуқий чегараларини шакллантириш; нодавлат экспертлик тизимининг рақобатбардош

моделини доктринал жиҳатдан ишлаб чиқиш; ҳамда ҳалқаро ҳамкорлик механизмлари орқали ҳалқаро методологик стандартларни миллий ҳуқуққа институтсионал тарзда мослаштириш²¹. Мазкур йўналишлар келажакдаги тадқиқотлар учун доктринал асосни шакллантиради ва соҳанинг ҳуқуқий-нормабиёр архитектурасини янги босқичга олиб чиқади. Аини вақтда, амалга оширилаётган ислоҳотлар одил судлов сифатини ошириш, фуқаро ҳуқуқларининг самарали ҳимояси ҳамда халқаро ҳуқуқий стандартларга мувофиқликни таъминлаш орқали ҳуқуқий давлат қурилишининг муҳим элементини мустаҳкамлайди.

Назарий-доктринал жиҳатдан ҳам, ҳуқуқий-амалий жиҳатдан ҳам бу қарашлар миллий суд-экспертлик соҳасини янги босқичга кўтариш ва унинг ҳалқаро тан олиниши учун зарурий шарт-шароитни яратишга хизмат қилади.

Ёзиб ўтилган таҳлил суд-экспертлик фаолиятининг ҳуқуқий моҳиятини бирёқлама талқин қилишдан воз кечиб, унинг икки конститутив – илмий ва процессуал – ўлчамларини интеграл доктринал моделда бирлаштириш зарурлигини ёрқин кўрсатди. Бу ёндашув нафақат ўзбек ҳуқуқшунослигида, балки умумий пост-совет ҳуқуқий маконида тегишли назарий ислоҳотни талаб этади. Чунки совет анъанаси экспертизани кўпроқ процессуал ҳаракат сифатида талқин қилишга мойил эди ва бу ёндашув илмий валидлик ҳамда экспертнинг автономиясини етарли даражада таъминламади.

Институтнинг ҳозирги модернизацияси ҳалқаро методологик стандартларга мувофиқлик, рақамли трансформация имкониятлари ва нодавлат экспертлик секторининг такомиллашиши орқали янги формат шакллантирмоқда. Бу жараёнда доктринал назарий пойдеворни мустаҳкамлаш зарурати биринчи даражали аҳамият касб этади. Зеро, концептуал жиҳатдан тўғри тушунилмаган ҳолда ҳеч қандай ислоҳот ўз мақсадига тўлиқ ета олмайди. Шу боис, мазкур ишда таклиф этилган синтетик доктринал ёндашув келгуси норматив ислоҳотлар учун назарий ва методологик асос вазифасини бажариши мумкин.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. – Москва: Норма, 2009. – 480 с.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. – Москва: Юристъ, 2001. – Т. 2. – 464 с.
3. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – Москва: Норма; Инфра-М, 2018. – 576 с.
4. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. – Тула: Автограф, 2000. – 464 с.
5. Полянский Н.Н. Доказательства в иностранном уголовном процессе // Учёные труды ВИЮН. – Москва, 1946. – Вып. VIII. – С. 96–104.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 22. – 178-модда.
7. Зайцева Е.А. Реализация состязательных начал при применении специальных

²¹Ярков В.В. Судебные доказательства и доказывание. – Москва: Городец, 2018. – С. 211.

- познаний в уголовном судопроизводстве. – Волгоград: ВА МВД России, 2006. – 192 с.
8. Saks M.J., Faigman D.L. Failed forensics: how forensic science lost its way and how it might yet find it // Annual Review of Law and Social Science. – 2008. – Vol. 4. – P. 149–171.
  9. Жумабоев А.Х. Жиноят процессида махсус билимлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари: монография. – Тошкент: ТДЮУ, 2019. – 216 б.
  10. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1995. – № 2. – 5-модда.
  11. Орлов Ю.К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам. – Москва: Юристъ, 1995. – 160 с.
  12. Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. – Москва: Норма, 2009. – 240 с.
  13. Соколовский З.М. Проблемы оценки заключения эксперта судом: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Харьков, 1968. – 32 с.
  14. ISO/IEC 17025:2017 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. – Geneva: International Organization for Standardization (ISO), 2017. – 30 p.
  15. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. – Москва: Норма, 1998. – 288 с.
  16. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (2023 йил 30 апрель референдуми натижаларига кўра янги таҳрирда). – Тошкент: Ўзбекистон, 2023.
  17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги ПҚ–4125-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2019. – № 3. – 21-модда.
  18. Усов А.И., Омелянюк Г.Г., Хазиев Ш.Н. Стандартизация судебно-экспертной деятельности: международный и национальный опыт // Теория и практика судебной экспертизы. – 2017. – № 3 (47). – С. 6–17.
  19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 июлдаги ПФ–6256-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида суд-экспертлик фаолиятини ривожлантиришнинг 2021–2025 йилларга мўлжалланган концепцияси”.
  20. Ярков В.В. Судебные доказательства и доказывание. – Москва: Городец, 2018. – 368 с.